

КЪМ ВЪПРОСА ЗА БЪЛГАРСКИТЕ РАЗГОВОРНИ ФРАЗЕОЛОГИЗМИ, МОТИВИРАНИ ОТ ЖЕСТОВЕ

В комуникативната си практика хората използват различни знакови системи, чрез които кодират познавателния си опит и предават своите мисловни, волеви, експресивни, образни и чувствени информации. Разнообразието от тези системи в комуникативната теория се свежда до два основни типа – **вербална система**, представяна от естествените човешки езици, и **невербални системи**, обхващащи всички останали неезикови средства за комуникация, към които прибягват хората в различни случаи и при различни обстоятелства. Най-старата универсална невербална комуникативна система, която предхожда вербалната и на чиято основа до голяма степен тя се развива, е **жестовата**.

С появата на естествените човешки езици, които стават основни комуникативни системи, ролята на **жестовите знакови системи**, на параезиковите средства, става второстепенна, спомагателна, но в определени комуникативни обстоятелства и практики те запазват приоритетното си значение или продължават да играят много важна роля. Човекът, домогнал се до безпределните възможности на **словния знак**, не се отказва от знаковите възможности на жестовете и не ги изхвърля от комуникативната си практика. Напротив, **словен и жестов знак** встъпват в симбиоза – много от словните смисли се извличат от жестовите знакове, като прекодирания на техните смислови натоварености, както и обратно – жестовите знакове смислово се развиват и обогатяват чрез връзките си със словните знакове. По този начин хората получават разнообразни техники за кодиране на смислите, изразявани и предавани в комуникативния акт. Благодарение на своята първична знаковост жестовете се характеризират с голяма обществена устойчивост и с особена податливост на смислови превъплъщения и сраствания със словесните знакове, което ги прави много ценни в комуникацията. Това твърде видимо проличава във фразеологията на езика.

Въпросът за връзките и отношенията между ФЕ (фразеологични единици) и жестове, мимики и символични действия за пръв път във фразеологичната теория разглежда К. Ничева¹. Тя приема, че “не са ФЕ устойчивите съчетания, които представят описано с думи действие (жест, мимика, символично действие), което само по себе си изразява някакво значение, т.е. в случаите, когато значението е изразено паралингвистически: *кимам с глава*: ‘1. *Одобрявам*; ‘2. *Заплашвам*; *сбера устни* ‘Начумервам се, намръщвам се’; *показвам лакът* някому ‘*Правя неприличен жест с лакътя си в знак на несъгласие, отказ и др.*’, но обръща внимание, че този тип съчетания “по пътя на усиляване на абстракцията и пълното (или частично) елиминирание на жеста, мимиката се получават същински ФЕ, които продължават да съществуват наред със съчетанията, изразяващи, по-точно описващи съответното значение, изразено по паралингвистичен път (срвн. *бия се в гърдите; вдигам рамене; та потупвам по рамото (почесвам се по врата (тила); вдигам бяло знаме* и др.²

Действително във фразеологичния състав на езика стоят словесните описания на жестове и мимики, които представят просто физиологични и емоционални реакции на човека. В общественото поведение на човека обаче с течение на времето обичайните такива реакции обаче обикновено се включват в процесите на интелектуализиране и техните езикови изразения развиват абстрактни смисли с важна обществена значимост. “Условният жест, който е фразеологизирано явление в жестовия език – отбелязва Е. Красилникова – и езиковият фразеологизъм имат семиотическо родство. Затова не е случайно, че проекцията на условния жест в езика – словесното му описание – нерядко от само себе си представлява фразеологичен обрат”³.

Внимателното вглеждане в езиковата практика показва, че границата между простото словесно описание на жестовете и мимиките и ФЕ в повечето случаи е твърде условна и трудно уловима. Напр. в цитираната по-горе постановка К. Ничева оставя извън фразеологичния състав на българския език израза *сбера устни* със значение ‘*нацупвам се, намръщвам се*’, но синонимният израз *стисвам / стисна устни* се приема за ФЕ със значения ‘1. *Въздържам се, възпирам се (да кажа нещо) (обикновено придружено със съответна гримаса)*’ и ‘2. *Сърдит съм, недоволен съм от нещо и се намусвам (обикновено придружено със съответна гримаса)*’. Същото може да се каже и относно другия пример в това изказване *кимам с глава* не е ФЕ, а *клатя глава* е ФЕ, а защо не и за третия пример *показвам*

лакът някому, който в разговорната практика може да се употреби като ФЕ, каквито образци ни дава разговорната реч, напр. *“И те поискаха да се възползват от благинките на властта, ама им беше показан лакът.”*

Трябва да се признае, че една значителна група фразеологични единици във всеки език се основава на осмислени движения и реакции на човешкото тяло, обобщено определяни като **жестове**, които с развитието на човешките общества се превръщат в съставки на формираната от тези общества култура, а фразеологичните единици, осмислени на жестова основа, стават една от най-активните и атрактивни фразеологични зони на езиковите им системи.

Учените, които проявяват интерес към невербалните езици, разграничават два основни невербални езика – **соматически език** и **език на привичното поведение**. Към **соматическия език** се отнасят *“жестовите (значещи телодвижения, изпълнявани самостоятелно и в разчет на наблюдателя)”*, *“мимиките – значещите движения на лицето”*, *“позите – т.е. значещите положения на човешкото тяло”*, *“израженията на лицето – значещите фиксирани положения на лицевите мускули”* и *“разнообразните симптоми на душевни движения и състояния (напр. промените в цвета на човешкото лице)”*⁴. За удобство в по-нататъшното изложение ще използваме термина **жестове** в неговото обобщено значение, включващо жестове, мимики, изражения на лицето и разнообразните симптоми.

Изследвачите на жестовите⁵, с оглед на взаимодействието им с речевите единици, разграничават три типа жестове:

□ **емблематични** (емблеми) – невербални еквиваленти на речевото изказване, които обикновено го заместват в комуникативния акт;

□ **илюстративни** (илюстратори) – невербални допълнителни на речевото изказване в речевия акт, които го усилват, подчертават, допълват;

□ **регулативни** (регулатори) – невербални регулатори на диалоговия ход, лишени от информативна значимост, най-често с фатическа функция *“поддържане на диалога”*.

Отношение към ФЕ имат единствено емблематичните жестове, които с оглед на формата, в която се осъществяват биват поделени на два вида⁶:

□ **със свободна форма** – едносъставни жестове, осъществявани от говорещия в комуникативния акт с органи на собственото му тяло;

□ **с несвободна форма** – двусъставни жестове, едната съставка на които е жестикулиращият орган на говорещия, а другата съставка е стра-

нична, наричана *адаптор* – тялото на друг човек (на адресата) или някакъв материален предмет.

Българският фразеологичен материал съдържа значително богатство от разговорни фразеологизми, мотивирани от жестове, които до този момент не са били специален обект на научен интерес. Тъй като няма изработен **речник на българските жестове**, в който този вид фразеологизми биха намерили място, извличането им беше направено основно от двутомния **“Фразеологичен речник на българския език”** на К. Ничева, С. Спасова-Михайлова, Кр. Чолакова. Събраният материал показва, че сред тях могат да се открият различни хронологични напластявания, като най-старите пластове отвеждат към старобългарската епоха, и дори към по-ранни времена.

От телесните органи, които са били въввлечени в процесите на културизиране в живота на българите и са послужили за мотивация на фразеологични единици, са преди всичко онези органи, които имат външно разположение и движенията с тях могат да придобият характер на невербални знакове. Изброени по основните съставки на човешкото тяло – **глава, труп и крайници**, представени като компоненти във ФЕ, те са следните:

□ от **главата** – *брада, врат (шия), глава, гуша (гушмак), гърло, език, зъби, клепачи (клепки), коса (косми, перчем), лице (мутра, физиономия), мустаци, нос, ноздри, очи (зъркели), тил (теме), устни (бърни, джуки), уши, чело;*

□ от **трупа** (туловището, корпуса) – *гръб, гърди, задник (гъз), кожа, корем, кости, кръв, кръст, лъжичка, нерв, опашка, пъп, рамене;*

□ от **крайниците** – *длани, колена, крака (нозе), нокти, пети, пръсти, ръце.*

Едни от тези органи по силата на функционалните им характеристики имат богата знакова осмисленост, други – ниска или единична.

От множеството на ФЕ, за които може да се предполага жестова мотивираност, според представеността им във **“Фразеологичен речник на българския език”**, една малка група (в състав от 20-тина единици) пазят в речевата си употреба придружителството на жеста, отбелязвано в тълкуванията на ФЕ с бележки в скоби *“обикн. придружено със съответен жест”*, *“обикн. придружено със съответна гримаса”* или с указание за *придружителното движение на телесния орган*.

Преобладаващата част от тази група ФЕ (11 на брой) са мотивирани от **жестове с органи по главата** – *врат, зъби, коса, мустаци, уста, устни:*

чеша се по врата, почесвам се по врата, чеша се по тила, почесвам се по тила; стисвам / стисна зъби; оставам / остана с отворена (отворени) уста, оставам / остана със зяпнала (зяпнали) уста; стисвам / стисна устни; суча мустак (мустаците си); скубя си косите (космите), скубя коси.

За шест ФЕ, мотивирани от жестове с крайниците (*ръце, пръсти*), е посочена употреба, придружена от жеста: *стисвам / стисна (стискам) ръката на някого, стисвам / стисна (стискам) десницата на някого, чупя ръце; стискам пръсти, чупя пръсти, чупя пръстите си, кърша пръсти, троша си пръстите.*

Само две са ФЕ, мотивирани от жестове на органи от трупа (корпуса), чиято употреба е придружена от жеста: *повдигам / повдигна рамене и свивам / свия рамене.*

При останалата част от ФЕ, чиято употреба не се придружава от жеста, във Фразеологичния речник не е посочена мотивираността им от жестове. В семантиката на тези, навярно стотици ФЕ, в повечето случаи ясно прозира изходната им жестова основа. Разбира се, с течение на времето по пътя на постепенното абстрахиране и образно преосмисляне те са развили многообразие от значения, изучаването на които би разкрило много интересни данни за специфичния път, по който е вървяло осмислянето на традиционната жестова практика в познавателния опит на съответния народ.

Ограничените рамки на предлаганото проучване ни позволяват да хвърлим светлина само върху една незначителна група ФЕ, чието пораждање може да се свърже с жестове на главата като телесен орган (без останалите органи, които са разположени по нея или са свързани с нея).

Главата е най-важната част на човешкото тяло. В нея не само са съсредоточени командните функции на всички останали органи, но тя е вместилище на органа, осигуряващ мисловно-познавателните и осъзнателните способности на човека. Тя осъществява словото, чрез нея се възприемат, мислено и емоционално се обработват и съхраняват сетивните информации за света. Човешката глава е главен и представителен легитиматор на човешката личност.

Ето защо, като реалия и като название, тя играе особено голяма роля в понятийно-образния апарат, с който си служи човек, и е основание за богатата смислова натовареност на думата *глава*, резултат на разнообразни нейни

семантични преосмисляния. Това обяснява и особено големия брой ФЕ с компонент „глава“ в българския език. Голямата част от тях имат много стар произход, а едни от най-атрактивните като образни осмисляния са мотивирани от жестове, с които българинът дава (или е давал) израз на важни свои поведенчески, ценностни, емоционални, нравствени и морални реакции в социалното си поведение.

а) От жестове, изразяващи вина и горчиво съжаление или дълбоки душевни страдания, са мотивирани ФЕ: *бия се в главата; бия си главата и чукам си главата; скубя си космите на главата <и брадата>* ‘съжалявам много за нещо, случило се по моя вина; горчиво се кая, разкайвам се за нещо’; *посипвам си / посипя си главата с пепел* ‘горчиво се разкайвам и съжалявам за извършена от мене постъпка’; *посипвам си главата с пепел* ‘скърбя, okayвам се за сполетялото ме голямо нещастие’

б) От жестове, изразяващи недоволство, наизидателност, са мотивирани ФЕ: *бия (трия, търкам, чукам) си го на (о) главата* ‘чудя се какво да правя с някого или нещо, което ми е ненужно, излишно, или не го искам (при изразяване на недоволство)’; в повел. накл. *блъскай си го на (о) главата* ‘прави с него каквото щеш’; *чукай си главата* (пренебр.) ‘прави каквото искаш’ (обикновено като не си разумен, като не слушаш); *чукай си го на (о) главата* или *ще си го чукам на (о) главата* освен предишното значение и ‘чудя се какво да правя с някого или нещо, което ми е ненужно, излишно или не го искам (при изразяване на недоволство)’.

в) От жестове, изразяващи обезсърченост, отчаяние, са мотивирани ФЕ: *оборвам / оборя глава; отпускам (отпушам) отпусна глава; клюмвам / клюмна глава* ‘угрижвам се, отчайвам се, обезсърчавам се’; *с клюмнала глава* ‘обезсърчен, отчаян, омърлушен съм’.

г) От жестове, изразяващи покорство, примирение, подчинение или покоряване, подчиняване, са мотивирани ФЕ: *навеждам / наведе глава и навеждам / наведе главата* на някого; *превивам / превия глава; прекланям / преклоня глава; скланям / склоня глава; свеждам / сведа глава; навеждам / наведе глава; клатя глава*, които най-общо представят значение ‘ставам или съм покорен, смирен; подчинявам се, покорявам се’.

д) От жестове, изразяващи непокорство, неподчинение, са мотивирани ФЕ: *вирия глава; вирвам / вирна глава; вирия си главата; с вирната глава; криввам / кривна глава* (диал.); *вдигам / вдигна глава; повдигам / повдигна глава; навирвам (навирям) / навиря глава*, представящи най-

общо значение 'проявявам неподчинение, непокорство, ставам или съм непокорен; възбунтувам се, въставам'.

е) От жестове, изразяващи високомерие, надменност, са мотивирани ФЕ: *вирия глава и вирия си главата; навирвам / навиря глава; вдигам / вдигна глава; държа главата си високо; с вирната глава*. Обобщеното им значение може да се сведе до 'ставам или съм надменен, надут, високомерен; възгордявам се, надувам се'.

ж) От жестове, изразяващи достойнство, гордост, насърчаване, са мотивирани ФЕ: *държа главата си високо; с вирната глава; горе главата*.

з) От жестове, изразяващи силна изненада, слисване, са мотивирани ФЕ: *хващам се / хвана се за главата; улавям се / уловя се за главата*.

и) От жест, изразяващ отвърщане, незаинтересуваност, е мотивиран фразеологизмът *отвърщам глава от някого или нещо*, имащ значение 'преставам да се интересувам повече от някого или нещо'.

к) От жест, изразяващ прекаляване, надхвърляне на допустима мярка, е мотивиран нерегистрираният фразеологизъм *до над главата ми стига нещо*.

Част от изведените тук жестово мотивирани ФЕ имат твърде стар произход в българския език. От старобългарската епоха с първообрази в библейските текстове са осем от тях.

1. вдигам <високо> глава

Фразеологизмът се използва и в библейските текстове с познатите му и днес значения: 1. '*проявявам непокорство*', напр. Пс. 82:3 "*ето твоите врагове шумят, и ония, които Те мразят, са дигнали глава*", (Стб.т.3. въздвигъ главъ, гр. οἱ μισοῦντές σε ἤραν κεφαλὴν); 2. '*не се срамувам, не чувствам вина*', напр. (Лк. 21:28), Пс. 109:7 "*По пътя из поток ще тия, и затова ще вдигна високо глава*" (Стб.т.3. възъвнесетъ главъ, гр. ὑψώσει κεφαλὴν); 3. '*освобождавам се от страховете си, от всякакви притеснения*' Лк. 21:28 "*А когато почне това да се сбъдва, изправете се тогава и подигнете главите си, защото се приближава избавлението ви*", (Мариин. въздвигнете гла[в]ъ[в]ъ ваши, гр. ἐπάρατε τὰς κεφαλὰς ὑμῶν).

Механизмът на фразеологичното преосмисляне се основава на движението от поведенческа реакция към логическото ѝ осмисляне.

2. до над главата ми стига нещо

Изразът има преосмислено значение '*надхвърля всички допустими граници; в извънредно голяма степен*', с което го познава и библей-

ският му първообраз, напр. 2 Езд. 8:72 *“защото греховете ни стигнаха до над главите ни, и безумията ни стигнаха до небето”*, (ОБ: оуμνόκησα сѧ на главѧхъ нѧшихъ, църк. вышѧ главѧ нѧшихъ).

3. кинам <с> (клатя) глава

Изразът има фразеологизирана употреба с няколко значения: 1. *‘съгласен съм’*; 2. *‘раболепнича’*; 3. *‘така ти се пада, заслужил си го’*. В библейските текстове изразът има формален първообраз със значение близко до третото (Пс. 21:8; Иов 16:4; Ис. Сир. 12:8; Иер. 18:16; 4 Цар. 19:21), напр. Пс. 108:25 *“Станах им за присмех; които ме виждат, клатят главите си.”*, (Стб.т.3. покъивашѧ главами своими, гр. ἐσάλευσαν κεφαλὰς αὐτῶν); Мт. 27:39-40 *“А минувачите Го хулеха, като клатеха глава 40. и думаха: Ти, който разрушаваш храма, и в три дни го съзиждаш, спаси Себе си!”*, (Марин. покъивѧштѧ главами своими, гр. κινούτες τὰς κεφαλὰς αὐτῶν).

4. не вдигам глава

Фразеологизмът има библейски първообраз със значението *‘не проявявам непокорство, не се бунтувам’*, докато по-късно той развива и значението, с което го посочва ФР *‘прекалено съм обременен с работа, много и непрекъснато съм зает с нещо’* (Зах. 1:21; Иов 10:15), напр. Съд. 8:28 *“Тъй се усмириха мадиамци пред синовете израилеви и вече не вдигаха глава, и земята беше спокойна четиридесет години през дните на Гедео̀на”*, (Стб.т.2. и не приложишѧ възгъдвигнѧти главѧ своиѧ, гр. καὶ οὐ προσέθεντο ἄραι κεφαλὴν αὐτῶν).

5. обръщам (отвърщам) глава от някого или от нещо

В книжовния език изразът се използва със значение *‘преставям да се интересувам повече от някого’*, в библейските текстове близкият му прототип има сходно значение *‘правя се че не забелязвам някого или нещо’*, напр. И.Сир. 13:9 *“8. С гощавките си ще те засрами, докле два-три пъти като те ограби, най-после се подиграе с тебе. 9. След това, като те зърне, ще се отбие от тебе и ще обърне глава, кога те срещне”*, (ОБ: и главѧю своѧю покивѧетъ нѧ тѧ, гр. τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ κινήσει ἐπὶ σοί).

6. посипвам си главата с пепел

Твърде широко използван в библейските книги фразеологизъм, мотивиран от древен обичай в знак на силна скръб човек да посипва върху главата си земя, пепел (1 Мак. 3:47, 4:39, 11:71; 2 Мак. 10:25; 3

Мак. 1:15; Иуд. 4:11, 9:1; Иез. 27:30; Иов 2:12; 2 Цар. 13:9), напр. И. Нав. 7:6 “Иисус раздра дрехите си и падна ничком на земи пред ковчега Господен и лежа дори до вечерта, той и старейшините Израелеви, и **посипаха с пепел главите си**”, (Стб.т.9. и посипаша пръстъ на глави нѣхъ църк. посипаша перстъ на глави своѣ, гр. καὶ ἐπεβάλοντο χοῦν ἐπὶ τὰς κεφαλὰς αὐτῶν); От. 18:19 “И **посипаха с пепел главите си**, и с плач и ридание викаха и казваха: горко ти, горко ти, граде велики”, (Стб.т.11. и положише пръстъ на глави своѣ, гр. καὶ ἔβαλον χοῦν ἐπὶ τὰς κεφαλὰς αὐτῶν).

Със значения: 1. ‘горчиво се разкайвам и съжбялявам за извършена от мене постъпка’; 2. ‘скърбя, вайкам се за сполетяло ме нещастие’ фразеологизмът преминава и в книжовния език.

7. **скубя си косите (космите) на главата <и брадата>**

Изразът е фразеологизиран още в библейските текстове, в които се използва с двете си основни значения: 1. ‘изжбялявам силна скръб за нещо’; 2. ‘горчиво съжбялявам, разкайвам се за нещо’, напр. 2 Езд. 8:68 “Щом чух това, раздрах си дрехите и свещените си одежди и **скубех си космите на главата и брадата**, и седях загрижен и печален”, (ОБ: и ра̀дѣра̀юще вл́асы глави́ и бра́ды, църк. тѣрз́ахъ вл́асы ...; 1 Езд. 9:3 “като чух тия думи, раздрах долната си и горна дреха, **скубех космите на главата си и на брадата си и седях печален**”, (ОБ: тѣрз́ахъ вл́асы глави́ моѣѣ и бра́дѣ).

Фразеологичната осмисленост на израза се основава на първичната човешка реакция при изблици на силни душевни потреси.

8. **хващам се <с ръце> за главата**

Изразът развива преосмислени значения: 1. ‘изпадам в силна тревога или недоумение, защото не зная как да се справя с нещо неприятно, нещо, свързано със затруднения’; 2. ‘силно се смайвам, слисвам се от нещо неочаквано’. В библейските текстове са използвани първообрази, които имат значение, близко до първото значение ‘окайвам се, вайкам се’, напр. 2 Цар. 13:19 “Тамар посипа с пепел главата си, раздра шарената си дреха, с която бе облечена, **хвана с ръце главата си**, и тъй вървеше и викаше.” (ОБ: и вѣзложи рѣцѣ свои́ на главѣ своѣю, гр. καὶ ἐπέθηκεν τὰς χεῖρας αὐτῆς ἐπὶ τὴν κεφαλὴν αὐτῆς); Иер. 2:37 “и от него ти **ще излезеш с ръце на главата**, защото отхвърли Господ твоите надежди и не ще имаши с тях сполука.” (ОБ: и рѣцѣ твоѣ вѣдѣтъ на главѣ твоѣй, гр. αἱ χεῖρές σου ἐπὶ τῆς κεφαλῆς σου).

Едно обобщение на движенията и положенията на главата по вертикала би показало, че с тях жестово се предават две най-общи личностни изяви – движение (положение) нагоре ‘отстояване на самоличността си; демонстриране на личностна воля и себеуважение; извисяващи душевни преживявания’, движение (положение) надолу ‘отказ от самоличността; приемане на чуждата воля; унижаващи душевни преживявания’.

БЕЛЕЖКИ

¹ Ничева, К. Към характеристиката на фразеологизмите в българския език. – Бълг. ез., 1967, № 1, 23–35.

² Ничева, К. Българска фразеология. С., 1983, с. 28.

³ Красильникова, Е. В. Жесты и языковые фразеологизмы (К соотношению вербального и жестового кодов). – В: Из опыта создания лингвострановедческих пособий по русскому языку. Под ред. Е. М. Верещагина, В. Г. Костомарова и Ю. Е. Прохарова. Изд. Московского университета, 1977, с. 58.

⁴ Верещагин, Е. М., В. Т. Костомаров. Язык и культура. Лингвострановедение в преподавание русского языка как иностранного. Методическое руководство. Изд. 3-ое переработанное и дополненное. М., Русский язык, 1983, 197–199.

⁵ Ekman, P., A. Friesen. The Repertoire of Nonverbal Behavior: Categories, Origins, Usage and Coding // Semiotica. Vol. 1, 1969, № 1.

⁶ Козеренко, А., Г. Крейдлин. Тело как объект природы и тело как объект культуры (о семантике фразеологизмов, построенных на базе жестов). – Във: Фразеология в контексте культуры. Studia philologica. Отв. ред. В. А. Телия. Москва, 1999, с. 271.